

EXPRESII FRAZEOLOGICE ROMÂNEȘTI CU TERMENI GASTRONOMICI

Inga DRUȚĂ

Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”

Universitatea de Stat din Moldova

ORCID : 0000-0002-6180-653X

Expresiile frazeologice reprezintă construcții fixe plastice care reflectă istoria, mentalitatea, cultura unui popor. La baza fiecărei expresii frazeologice se află situații socioculturale concrete. De originea sau motivația unor idiotisme au fost preocupați, în lingvistica română, B.P. Hasdeu, Iuliu Zanne, Lazăr Șăineanu, Vasile Bogrea, Alexandru Graur, Iorgu Iordan, Sextil Pușcariu, Stelian Dumistrăcel. Eugen Coșeriu a definit noțiunea de „discurs repetat”, în care includea citatele, proverbele, locuțiunile fixe, formulele de comparație și diferite alte expresii integrate de vorbitor în ceea ce lingvistul numea „tehnica liberă a discursului”. În context, prezintă interes circumstanțele în care anumite construcții au ajuns să aibă accepții figurate, cadrul semantic și motivațiile stilistice ale constituirii unor imagini în exprimarea figurată.

În lucrare, urmărim moduri de exprimare a mentalului românesc prin diverse expresii frazeologice ce conțin termeni gastronomici, ilustrând drumul spre imagine al unor asociații de cuvinte ale limbii române. Vom face distincție între expresiile de tipul „imaginare” și cele reprezentând „copii ale realității”, care ilustrează aspecte autohtone ale mentalităților și manifestărilor în planul vieții social-culturale și al spiritualității.

Cuvinte-cheie: *expresie frazeologică, idiotism, mentalitate, imagine, metaforă, motivație, termeni gastronomici.*

ROMANIAN PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS WITH GASTRONOMIC TERMS

Phraseological expressions represent fixed plastic constructions that reflect the history, mentality, culture of a people. At the base of each phraseological expression are concrete sociocultural situations. In Romanian linguistics, B.P. Hasdeu, Iuliu Zanne, Lazăr Șăineanu, Vasile Bogrea, Alexandru Graur, Iorgu Iordan, Sextil Pușcariu, Stelian Dumistrăcel was concerned with the origin or motivation of some idiocy. Eugen Coșeriu defined the notion of "repeated speech", which included quotations, proverbs, fixed locutions, comparison formulas and various other expressions integrated by the speaker in what the linguist called "free speech technique". In the context, the circumstances in

which certain constructions have come to have figurative meanings, the semantic framework and the stylistic motivations of the constitution of some images in figurative expression are of interest. In the paper, we follow ways of expressing the Romanian mentality through various phraseological expressions containing gastronomic terms, illustrating the way to the image of some word associations of the Romanian language. We will distinguish between expressions of the "imaginary" type and those representing "copies of reality", which illustrate autochthonous aspects of mentalities and manifestations in the plane of social-cultural life and spirituality.

Keywords: *phraseological expression, idiocy, mentality, image, metaphor, motivation, gastronomic terms.*

Expresiile frazeologice sau idiomatice reprezintă construcții fixe plastice care reflectă istoria, mentalitatea, cultura unui popor. La baza fiecărei expresii frazeologice se află situații socioculturale concrete. De originea sau motivația unor idiotisme au fost preocupați, în lingvistica română, B.P. Hasdeu, Iuliu Zanne, Lazăr Șăineanu, Vasile Bogrea, Alexandru Graur, Iorgu Iordan, Sextil Pușcariu, Stelian Dumistrăcel. Eugen Coșeriu a definit noțiunea de „discurs repetat”, în care includea citatele, proverbele, locuțiunile fixe, formulele de comparație și diferite alte expresii integrate de vorbitor în ceea ce lingvistul numea „tehnica liberă a discursului” [1, p. 36]. În context, prezintă interes circumstanțele în care anumite construcții au ajuns să aibă accepții figurate, cadrul semantic și motivațiile stilistice ale constituirii unor imagini în exprimarea figurată.

În cele ce urmează, conturăm unele moduri de exprimare a mentalului românesc prin diverse expresii frazeologice ce conțin termeni gastronomici, ilustrând drumul spre imagine al unor asociații de cuvinte ale limbii române. Dacă, după cum afirmă Constantin Noica, „orice cuvânt este o uitare”, situație din care poate fi scos, deoarece cuvântul vechi, expresiv, „trebuie să aibă biografie, adică trebuie să i se fi întâmplat ceva”, atunci „întâmplările” din viața idiotismelor prezintă un interes sporit, mai ales când reflecțiile despre sensul lor sunt rezultatul unor confruntări de spații geopolitice și culturale.

În acest scop, am constituit un corpus de expresii frazeologice cu termeni gastronomici, selectat din dicționarele de referință ale limbii române (MDA, DEX, DLR) și din alte surse relevante, cum ar fi *Până-n pânzele albe. Dicționar de expresii românești* de Stelian Dumistrăcel [2]. Idiotismele reprezintă o sursă inestimabilă pentru studiul limbajului din perspectiva universalității culturii și a exigențelor multiple ale cercetării lingvistice, căreia, prin comparație cu alte

discipline umaniste, Eugen Coșeriu îi recunoaște „cele mai multe legături cu modul de a fi al omului, cu toate activitățile umane în general” [1, p. 164]. Expresiile frazeologice se află în strânsă legătură cu istoria limbii, a diferitelor elemente și structuri ale vocabularului acesteia.

Vorbind despre idiotisme, Stelian Dumistrăcel susține că se impune a face distincție între expresiile de tipul „imaginare” și cele reprezentând „copii ale realității”, care ilustrează aspecte autohtone ale mentalităților și manifestărilor în planul vieții social-culturale și al spiritualității [2, p. 16-17].

În categoria construcțiilor „copii ale realității” ar putea fi încadrate expresiile frazeologice *a ieși înaintea cuiva* sau *a întâmpina* (pe cineva) *cu pâine și sare* „a întâmpina (pe cineva) cu deosebită cinste”, *se caută* (sau *se vinde*) *ca pâinea (cea) caldă* – se spune despre o marfă foarte căutată și care se vinde foarte ușor, *a mânca pâinea (și sarea) cuiva* „a fi întreținut de cineva”, *a mânca pâine și sare (pe un sau dintr-un taler) cu cineva* „a trăi împreună cu cineva, a împărți cu cineva binele și răul”, *a nu gusta nici sare cu pâine* „a fi foarte zgârcit”, *la plăcinte mulți se adună* „toți umblă după avantaje”, *la plăcinte înainte, la război înapoi* – se zice despre profitori, *nu se mănâncă în toate zilele plăcinte* „nu ne merge totdeauna bine; nu e petrecere în fiecare zi”, *a găsi plăcinta gata* „a se folosi de munca altuia, a-i veni totul de-a gata”, *a aștepta* (pe cineva) *cu plăcinte calde* „a aștepta (pe cineva) cu mare bucurie”, *a sta ca o plăcintă* „a fi pasiv, comod, nesimțit”, *a fi ca sarea-n bucate* „a fi potrivit, adecvat”, *a pune* (sau *a turna*) *sare pe rană* „a provoca (cuiva) o durere sufletească sau iritare, reactualizând o problemă delicată, insistând asupra ei etc.”, *a se amesteca în toate ca sarea-n bucate* „a se amesteca în numeroase probleme, treburi etc. care nu îl privesc”, *a nu avea sare de mămăligă* „a fi foarte sărac”, *a face* (pe cineva sau ceva) *mămăligă* „a distruge”, *a rămâne cu ața mămăligii* „a rămâne cu paguba, a fi păgubit”, *în locul pitei, mălai* – se spune despre cineva care a ajuns sărac, *zeamă de mălai* „un lucru lipsit de valoare sau un om prost”, *a tăia* (sau *a da, a trage*) *în carne vie* „a tăia (sau a da, a trage) în plin, direct (în cineva); a încerca să curme un rău prin măsuri foarte drastice”, *a fi rău* (sau *bun*) *de carne* „a se vindeca greu (sau ușor) la o rană”, *în carne și oase* „în persoană, în realitate”, *carne din carnea cuiva* „descendent direct din cineva, rudă de sânge”, *a pune* (sau *a prinde*) *carne* „a se îngrișa”, *a tremura carnea pe cineva* „a tremura de frică”, *a-și mânca carnea de pe sine* (sau *din carne*) (*de rău ce e*) „a slăbi de răutate”, *a tăcea ca peștele* (sau *ca un pește*) „a nu spune nicio vorbă, a nu scoate

un cuvânt, a păstra tăcere completă”, *a trăi* (sau *a se simți* etc.) *ca peștele în apă* „a trăi bine, a se simți la largul său; a-i merge bine”, *a trăi* (sau *a o duce, a se zbate* etc.) *ca peștele pe uscat* „a duce o viață foarte grea; a face eforturi disperate (și zadarnice)”, *a înghiți gălușca (fierbinte)* „a suporta în tăcere o situație neconvenabilă, neplăcută; a primi, a răbda, fără ripostă, o observație, o dojană sau o insultă” ș.a. În asemenea construcții, calea de la o situație concretă până la expresia idiomatică este ușor deductibilă, lesne de reconstituit.

Majoritatea expresiilor frazeologice pornesc de la situații socioculturale concrete, iar asocierile de cuvinte se pot constitui în imagini figurate. De exemplu, în idiotismele ce conțin lexemul *pâine*, de la sensul originar de aliment, s-a ajuns la alte semnificații: „hrana necesară traiului”, „mijloacele materiale necesare vieții” (*o bucată de pâine* sau *pâinea zilnică, pâinea cea de toate zilele; a lua* (cuiva) *pâinea de la gură; a-și scoate pâinea*), *pâine* însemnând chiar „existență, viață” (*a împărți pâinea cu cineva* „a trăi împreună”). În unele expresii, *pâine* are semnificația de „slujbă, funcție”: *a pune* (sau *a băga*) *în pâine* (pe cineva) „a face cuiva rost de o slujbă”, *a fi în pâine* (sau *a mânca o pâine*) „a avea o slujbă”, *a scoate* (sau *a da afară*) *din pâine* „a da pe cineva afară din serviciu” sau de „profesie”, ca în secvența: „Mai aveam doi ani până să ies om *cu pâinea în mână*” (Liviu Rebreanu, *Ciuleandra*). De aici, s-a ajuns la o altă expresie: *a mânca o pâine albă* „a avea o situație materială bună, a o duce bine”, în care imaginea *pâinii albe* se asociază cu bunăstarea, cu belșugul. În opoziție cu aceste idiotisme, a apărut expresia *a mânca pâinea degeaba* „a fi nefolositor”.

Imaginea *pâinii* sugerează și bunăstarea: (*a fi*) *bun ca pâinea (cea) caldă, (a fi) bun ca pâinea cea de grâu, pâinea lui Dumnezeu* sau *o pâine de om* „(a fi) foarte bun, blând”. Bunătatea unui om se exprimă și prin dorința lui de a ajuta pe cineva, astfel s-a născut expresia *a umbla cu pâinea după cineva* „a căuta să ajute pe cineva împotriva voinței lui”.

Situația concretă de a tăia o pâine a generat, în mentalul popular colectiv, unitatea frazeologică *a avea* (sau *a ține, a fi cu*) *pâinea și cuțitul în mână* sau *a pune mâna pe pâine și pe cuțit* „a avea la îndemână toată puterea, toate mijloacele, ceea ce sugerează o putere discreționară. George Coșbuc a extrapolat situația pe terenul inițiativei în relațiile intime, pe care cutumele o rezervă bărbatului: „Tu cu pâinea și cuțitul/ Mori flămând, nepriceput” (*Nu te-ai priceput*).

Expresia *a fi mâncat pâine* (sau *pită*) *din multe cuptoare* sau *a fi mâncat (mai) multe paști* (sau *mai mulți crăciuni decât cineva*) înseamnă „a fi mai bătrân”, conceptualizându-se o imagine concretă a unor acțiuni repetate.

Din același câmp semantic face parte construcția idiomatică *colac peste pupăză* „necaz mare, venit peste alte griji, pe deasupra; lucru ieșit din comun, de senzație”. Reconstituirea motivației acestei expresii ar putea fi dificilă dacă vom porni de la semnificația de „pasăre” a lexemului *pupăză*. De fapt, așa cum consemnează Stelian Dumistrăcel, în acest idiotism *pupăză* este numele unei pâini mari, având un rol în ceremonialul de nuntă. Trimiterea s-a făcut inițial la un fapt ieșit din comun: atunci când în timpul unei nunți sau imediat după aceasta (ceremonie simbolizată prin *pupăza-pâine*), în aceeași familie, a intervenit un deces, peste *pupăză* se pune *colacul* – simbol al înmormântării, înveșnicit în expresia *a-i mânca cuiva colacii* „a-l vedea pe cineva mort” [2, p. 345].

Lexemul *plăcintă*, în imaginarul popular, a generat unele construcții expresive: *a-i veni* (sau *a-i pregăti*) (cuiva) *o plăcintă* „a-i veni (sau a-i pregăti) cuiva o surpriză neplăcută, un necaz”; *încă nu s-a copt plăcinta* „încă nu e rândul tău, încă nu ți-a venit vremea, mai așteaptă”; *a număra foile la* (sau *din*) *plăcintă* „a-și face prea multe socoteli, a despica firul în patru”.

Termenul *mămăligă* este prezent în expresia frazeologică regională *a-și scoate mămăliga* „a-și câștiga strictul necesar pentru trai”, creată prin analogie cu *a-și scoate pâinea*. O construcție mai puțin cunoscută este *a căuta nod în mămăligă* „a căuta nod în papură”. Idiotismul *a o pune de mămăligă* „a se afla sau a ajunge într-o situație dificilă, neplăcută; a o păți; a da greș” este dificil de decodificat fără cercetări suplimentare. MDA înregistrează expresia completă, fără elipsă: *a o pune de mămăligă fără făină*, iar Stelian Dumistrăcel atestă și varianta *a o pune de mămăligă fără apă*. Astfel, se poate deduce motivația unității frazeologice: situația este, într-adevăr, dificilă când vrei să faci o mămăligă și nu ai fie apă, fie făină.

Unitatea lexicală *păsat* (cu semnificațiile: „1. semințe de mei; 2. mâncare preparată din păsat fiert, care se mănâncă cu lapte, cu unt și brânză etc.; terci”) face parte din câteva idiotisme sugestive prin imaginile create: *a-i curge* (sau *a-i cădea*, *a-i pica* etc.) (cuiva) *lapte* (sau *miere*) *în păsat* „a-i merge bine (cuiva); a izbuti în toate”, *a vărsa* (sau *a turna*) (cuiva) *laptele în păsat* „a-i face cuiva un bine”, *a fi lapte cu păsat* sau *a fi păsat dulce* „a fi lucru bun și plăcut (de mare folos pentru cineva)”, *a-i cădea* cuiva *păsat în gură* „a câștiga ceva de-a gata,

fără muncă, pe neașteptate”, *a umbla ca mâța pe lângă păsat* „a da târcoale, a face «manevre» în vederea obținerii unui lucru într-un moment prielnic”. Ultima construcție, cu sinonimele: *a umbla ca mâța pe lângă laptele fierbinte*, *a se învărti ca mâța împrejurul oalei cu smântână*, este atestată în publicistica lui Mihai Eminescu: „...noii guvernanți *umblau ca mâța pe lângă păsat*, doar s-ar putea deduce cumva dreptul de proprietate a «Stăpânirei» asupra pământurilor mănăstirești, răzășești și a locurilor din târguri” (*Opere IX*, p. 255).

O expresie interesantă sub aspect stilistic și motivațional este *a înghiți gălușca (fierbinte)* „a suporta în tăcere o situație neconvenabilă, neplăcută; a primi, a răbda, fără ripostă, o observație, o dojană sau o insultă”, frecventă în special în forma sa eliptică *a înghiți gălușca*. Iorgu Iordan presupunea că, la origine, referirea s-a făcut la „o gălușcă mare sau fierbinte, pe care trebuie s-o înghițim, din moment ce am vârat-o în gură; mai bine suferim efectele, oricât de neplăcute, ale imprudenței noastre, decât să fim necuviincioși cu comesenii, eventual cu gazda, scoțând gălușca din gură, pentru a o fărâmița sau răci” [3, p. 287]. În spațiul basarabean, construcția circulă și cu sensul „a crede o minciună”, semnificație înregistrată în MDA, spre deosebire de DEX, DLRLC și Dumistrăcel: „a răbda și a nu riposta la o insultă, o mustrare, *la o minciună evidentă* – subl. n.”. Idiotismul are și un sinonim: *a înghiți hapul (amar)*, redus ulterior la *a o înghiți* – enunț desemantizat, care rezumă situațiile [2, p. 161]. Ar putea fi invocată aici și unitatea frazeologică *a înghiți gutuia* (cu referire la dimensiuni) „a o păți, a da de dracul”.

O altă expresie curioasă, cu rădăcini istorice adânci, este *a da bani pe miere* „a înjosi pe cineva, a-l batjocori de față cu lumea”. Consemnată și explicată de B.P. Hasdeu, construcția evocă împrejurări din relațiile comerciale cu turcii: când balgiii (*balgiu* „(turc) care cumpăra miere din țările române pentru aprovizionarea Porții Otomane”) veneau să adune mierea pentru care se plătise arvuna și nu o găseau strânsă, schingiuiu pe cei care nu se puteau achita de obligație [4, p. 16-17]. Expresia, abreviată, reprezintă termenul unei comparații: te porți cu cineva ca și cum i-ai fi dat în avans bani pe miere și acesta nu și-a ținut cuvântul [2, p. 240].

Idiotismul *a-i fi* (cuiva) *drag ca sarea în ochi* sau *a-i sta* (cuiva) *ca sarea în ochi* exprimă plastic ideea „a-i fi (cuiva) nesuferit”. Construcția învechită *a da la sare* are semnificația „a trimite (un deținut) la ocnă”. Probabil, aceasta se află

în legătură cu apariția expresiei regionale *a fi cu mâna (sau mâinile) de sare* cu sensul „a avea ghinion”.

Expresia (*a fâgădui*) *marea cu sarea* sau *sarea și marea* „ceva exagerat de mult, imposibil de realizat”; (rar) *sarea și marea* „lume foarte multă” a fost comentată de mai mulți cercetători. B.P. Hasdeu explicase asocierea celor două cuvinte prin rimă și invocase, ca un argument, „armonia” fonetică din completarea enunțului: *și Oltul cu totul* [4, p. 1266-1267]. Sextil Pușcariu invocă o motivație „istorico-etnologică” (în 1922), după care contextul ar ilustra o problemă existențială și o formă mentală a românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, pentru care sarea, extrasă din apa Mării Adriatice, reprezintă o valoare comparabilă cu aurul [5, p. 253]. Stelian Dumistrăcel are o altă opinie, susținând că în cele mai multe construcții frazeologice românești „marea” este o noțiune fabuloasă, dintr-o serie ce cuprinde elemente cosmologice: cerul, pământul etc., cum ar fi în *peste nouă mări și nouă țări*, respectiv *a fâgădui cerul și pământul* sau *a fâgădui munți de aur* [2, p. 224].

O expresie frazeologică „cu o motivație ascunsă” este *a pune* (pe cineva) *la pastramă* „(ironic) a pune la loc sigur, în siguranță; sub pază”. O aflăm și în povestea satirică a lui Ion Creangă „Ivan Turbincă”. Ivan, eroul poveștii, o face de mai multe ori pe Moarte să intre în turbincă, pentru a o împiedica să dea ochii cu Dumnezeu: „Moartea atunci se vâra în turbincă și Ivan *o pune la pastramă...*”; „*am să te țin la pastramă* hăt și bine”. Chiar dacă, aparent, *pastramă* (un împrumut din greacă și turcă) numește un preparat din carne conservat, prin presărarea cu sare și afumare, în acest idiotism lexemul are o altă semnificație. Așa cum remarcă Stelian Dumistrăcel, e vorba despre un joc de cuvinte, termenul *pastramă* fiind utilizat aici în locul lui *păstrare*, căci Ivan o pune, astfel, pe Moarte sub pază [2, p. 304-305].

Mai multe expresii frazeologice românești au ca nucleu termenul *pește*: *a fi cu borșul la foc și cu peștele în iaz* „a se lăuda înainte de izbândă”, *când o prinde mâța pește* „niciodată”, *a vinde peștele din baltă* „1. a promite un lucru pe care nu-l ai; 2. a face planuri în legătură cu un lucru care încă nu-ți aparține”, *a vâna pește în apă turbure* „a obține avantaje personale datorită unei situații incerte”, idiotisme „copii ale realității”, în care lexemul *pește* este utilizat cu sensul său propriu. În alte construcții, de natură mai recentă, frecvente în limbajul familiar, lexemul *pește* servește la constituirea unor imagini sugestive: *asta-i altă mâncare de pește* „asta e cu totul altceva”, *a fi tot o mâncare de pește* „a fi același

lucru”, *a se termina în coadă de pește* „(despre o acțiune, o narațiune etc.) a avea un sfârșit neconvingător/neclar; a se termina sub așteptările pe care le justifică începutul”, *are balta pește* – expresie folosită ca formulă de consolare a unui îndrăgostit abandonat de partener.

În ce privește cunoscutul idiotism *cât ai zice pește* „foarte repede”, acesta, în aparență, contrazice logica, deoarece nu poate concura cu simbolizări reale ale rapidității, de obicei onomatopice: *cât ai zice mei*, *miau*, *pis*, *cârc* sau *cât ai clipi*, *cât ai bate din palme*, *cât ai scăpăra*: nu se respectă condiția de bază a expresivității grupului la care au fost asimilate, pronunțarea unui cuvânt monosilabic, respectiv referirea la un gest rapid [*ibidem*, p. 316]. În lucrarea *Până-n pânzele albe. Dicționar de expresii românești*, Stelian Dumistrăcel reconstituie motivarea expresivă pornind de la o altă construcție asemănătoare: *e ușor a zice: plăcinte* (după Zanne), care e numai prima parte din zicătoarea bimembră al cărei enunț complet îl aflăm la C. Negruzzi: „E lesne a zice plăcinte, dar mult e pân’ se fac” (după DLR VIII/3). În mediul pescarilor, „ușor de zis” este „cât ai zice pește”, iar partea a doua ar fi „dar e greu să-l scoți din apă!” (completare auzită de cercetătorul ieșean într-un reportaj despre necazurile pescarilor) [2, p. 317]. Așadar, în *cât ai zice pește*, accentul enunțului s-a schimbat, modificându-și sensul, datorită pierderii celei de a doua părți a zicătorii, inițial subînțeleasă, prin procedeul reducerii.

Sintetizând, susținem că decodarea originii și motivației unor expresii frazeologice românești impune, pe lângă cercetarea surselor lingvistice, literare și istorice, și reconstituirea unor construcții, având în vedere modificările suferite de acestea prin elipsă, comparații reduse, schimbarea accentelor semantice etc.

Referințe bibliografice :

1. COȘERIU, E. *Lingvistica integrală* (interviu cu Eugeniu Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu). București: Editura Fundației Culturale Române, 1996, 184 p. ISBN 973-577-057-1.
2. DUMISTRĂCEL, S. *Până-n pânzele albe. Dicționar de expresii românești*. Iași: Institutul European, 2001, 536 p. ISBN 973-586-175-5.
3. IORDAN, I. *Stilistica limbii române*. București: Editura Științifică, 1975, 405 p.
4. HASDEU, B.P. *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și poporane a românilor*, I-III. București: Stabilimentul grafic Socec și Teclu, 1887–1893.

5. PUȘCARIU, S. *Limba română*, vol. I. *Privire generală*. București: Minerva, 1976, 538 p. ISBN 978-973-270-327-4.

Dicționare

DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. București: Univers Enciclopedic Gold, 2009.

DLR = *Dicționar al limbii române (Dicționarul Academiei)*. București: Academia Română, 1913–2010.

MDA = *Micul dicționar academic* (ediția a II-a). București: Univers Enciclopedic, 2010.

Șăineanu = Lazăr Șăineanu. *Dicționar universal al limbei române* (ediția a VI-a), 1929.

Articol elaborat în cadrul proiectului de cercetare „Valorificarea științifică a patrimoniului lingvistic național în contextul integrării europene” cu cifrul 20.80009.1606.01.